

KISEBBSÉGEK

VÁZLAT A NEMZETI KISEBBSÉGRŐL

ÚGY TETSZIK, NÉHÁNY ÉVTIZEDES SZÜNET UTÁN ISMÉT polgárjogot nyer mind a nemzetközi, mind a magyar szóhasználatban a *nemzeti kisebbség* kifejezés. Tanulságos volna ennek a folyamatnak a tüzetes elemzése, kezdve a nemzetközi dokumentumoktól az egyes európai alkotmányokon keresztül a különböző tudományágak, továbbá a politika és a publicisztika nyelvhasználatáig. Erre természetesen itt nincs módunk, csupán a kérdéskörhöz kapcsolódó legfontosabb problémákat szeretnénk áttekinteni.

Mint ismeretes, a második világháború utáni békekötések nem voltak tekintettel a kisebbségi nyelvet beszélő népcsoportokra. Magában a kisebbségi kérdésben eleve valami rosszat láttak az antifasiszta koalíció döntéshozó politikusai; arra hivatkoztak, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszert saját expanziós nacionalista céljaira tudta kihasználni a fasiszta német birodalom. Egyszerűsítve azt mondhatjuk: 1945 után a nemzetközi politikában – és közvéleményben – az integráció logikája volt a meghatározó, más szóval az a nyugat-európai nemzetfogalom, amely a nemzetet az állampolgárok közösségének tekintette, és az egyéni szabadságjogok egyetemes biztosításában látott arra garanciát, hogy megoldja a társadalmak nyelvi-etnikai különbözőségéből eredő konfliktusokat. Mintha a második világháború borzalmi, a tömeges népiirtás szörnyűségei után megkezdődött volna a szembenézés az etnikai alapon történő politizálás következményeivel. A “mintha” elsősorban arra utal, hogy ez a gondolati számvetés részint nem volt következetes – hiszen lehetővé tette számos népcsoport lassú felolvadását, államok közvetett asszimilációs-homogeneizációs törekvéseinek érvényesülését – részint pedig “jóindulatúan” szemet hunyt afölött, ami a Szovjetunió érdekszférájához került országokban történt.

A sztálini birodalom és a nemzeti-nemzetiségi kérdés átfogó elemzésére igen nagy szükség volna. Hiszen Magyarországon például a szovjet hódoltság előszeretettel mutatta internacionalista arcát, de nyilvánvaló volt a gondolkodó fők előtt, hogy a második világháború idején is működött már a nagyorosz imperiális eszme, és a pánszlávizmusnak a bolsevizmussal összefonódott formája jött létre. Népcsoportok széttelepítésének, etnikai tisztogatásoknak számos példáját lehet felidézni ebből a korból. Csehszlovákiában megszületett a „homogén szláv állam” koncepciója, a háború után három millió németet űztek el, megkezdték a magyarok deportálását, majd később lakosságcsere keretében próbáltak megszabadulni tőlük. Ugyanakkor a lenini-sztálini politika nemzetiségi autonómiákról beszélt, a Szovjetunió egy szö-

vetségi állam arculatával lépett a világ elé (más kérdés, hogy a valóságban mit ért a szövetséges köztársaságok önállósága).

Közép-Európa nacionalizmusoktól és kölcsönös gyűlöletektől terhelt, sok háborús veszteségtől sújtott közegében rokonszenvesse válhatott a nemzetiségi kérdés végső megoldását hirdető kommunista propaganda. Magyar fülekben pedig még csábítóbbak lehettek e szirénhangok, hiszen egy súlyos háborús vereség következményeivel kellett szembenézni, azzal, hogy ismét magyar milliók kerülnek a szomszédos országokhoz. Érthető, hogy számosan – például baloldali magyar értelmiségiek Erdélyben – így gondolták menteni a menthetőt, és az 1945-öt követő években kétségtelen eredményeket is elkönnyvelhettek. De a berendezkedő sztálinizmus nyilvánvalóvá tette, hogy mindenféle autonómia veszélyeztetve van, a bolsevik totalitarizmus kérlelhetetlen ellenfele mindenféle másságnak. Így azután ha mérleget készítünk a diszkriminatív asszimilációs politikáról, elmondhatjuk, hogy a kommunista korszak “eredményessége” jócskán felülmúlja a két világháború közötti vagy korábbi nemzetállami homogenezáló próbálkozásokat.

*

Hogy minek tekinthetjük a nemzeti kisebbségeket, az részben attól függ, milyen konkrét nemzeti kisebbségek alapján általánosítunk, s a kérdés megválaszolása föltehetően azzal is kapcsolatban van, milyen kategóriának tartjuk a kisebbségeket, illetőleg a nemzeteket. Először a megközelítési lehetőségekről kell elmondani néhány alapvető tudnivalót. Előrebocsátva, hogy kiindulópontunk az a középső sávja Európának, ahol a 20. században sorra születtek a nemzeti kisebbségek a nagy birodalmi integrációk felbomlása után.

A történeti megközelítést semmiképpen nem lehet elhanyagolni, hiszen a nemzeti-kisebbségi kérdés mai konfliktusai annak a következményei, hogy a mi tágabb térségünkben nem alakultak ki a nyugat-európai normáknak megfelelő nemzetállamok, illetőleg az itteni nemzetállami kísérleteknek rendre szembe kellett nézniük a másnyelvű kisebbségek problémájával, és nem születtek kielégítő megoldások. Az a követelmény, amit a francia nemzetállam mintája jelentett a Németország és Oroszország között élő, bonyolult etnikai-nyelvi valósággal bíró országoknak-tartományoknak és népeknek, utópisztikus vízió volt. Célkitűzés, amelynek a XIX. század elején nem volt bázisa sem a politikai intézményekben, sem a gazdaságban, gyakran még egységes anyanyelvben sem.

A nemzeti kisebbség fogalmát történetileg megelőzte a *nemzetiség* terminus. Mind a régi Magyarországon, mind az Osztrák-Magyar Monarchiában nemzetiségekről beszélt a hivatalos politikai nyelv, a törvényhozás és a tudományosság. Lajtán innen megfogalmazódott a *politikai nemzet* fogalma, amelybe minden állampolgár beletartozott a liberális alapelveknek megfelelően (származásától, anyanyelvétől függetlenül); a nemzetiség terminus a nem magyarokat jelentette, s ezeknek a népcsoportoknak nem ismerte el az állam külön politikai szubjektivitását (a korabeli európai

normáknak megfelelően különben). Az I. világháborút lezáró békerendszer nemzetközi kisebbségvédelmi garanciái már nemzeti kisebbségekre vonatkoztak. A második világháború után éppen a kisebbségvédelmi rendszer felszámolása következtében kezdte el a kommunista nyelvhasználat ismét a nemzetiség kifejezést alkalmazni. Hiszen a két világháború között a nemzeti kisebbség fogalom úgymond lebecsülést jelentett, diszkriminációt, amit maga a kisebbség név is sugall, ezért a "szocializmus építésének" korában nemzetiségekről, egyenjogú partnerekről van szó (ezt az érvelést meg lehetett találni mind a jugoszláviai magyar, mind a romániai magyar politikai és tudományos nyelvhasználatban).

Mindenképpen úgy látszott, hogy a Népszövetség kisebbségvédelmi garanciái (népcsoportok anyanyelvi jogairól vagy területi autonómiájáról) teljes egészükben a történelemhez tartoznak, fölelevenítésük bármely kísérlete anakronisztikus törekvés. Az ENSz *Alapokmányában* és az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában* sehol sem említik meg a kisebbségeket. Három évnek kellett addig eltelnie, amíg először az ENSz közgyűlése határozatban állást foglalt a kisebbségi kérdés megismerésének szükségességéről. Csak huszonegy évvel a háború befejezése után olvashatunk ENSz dokumentumban a kisebbségek jogairól (A politikai és polgári jogok nemzetközi egyezségokmányának 27. cikkelyében). Itt nyelvi, vallási és nemzeti kisebbségekről esik szó. A politikai-jogi megközelítés szintén tükrözi azt a felfogást, amit az angol-szász és francia nemzetfogalom hagyománya jelent. Vagyis: a nemzet politikai fogalom, és a jelenségek más síkjában helyezhető el, mint az etnikumok, a közös nyelv és kultúra alapján elkülöníthető közösségek. Ebből az is következik, hogy az etnikumok nyelvi-kulturális különbözősége másodlagos, és nem föltétlenül akadályozza az integrációnak, a politikai egységet is harmonikusabbá tevő asszimilációnak, amely ebben az értelmezésben pozitív folyamat. Az etnicitás elsősorban a származáshoz kapcsolódik, külön színt jelenthet a nemzeten belül, de semmiképpen nem léphet föl az önálló politikai szubjektivitás igényével.

*

A nemzetközi dokumentumokban a hatvanas-hetvenes években a leggyakrabban ez a formula szerepel: *etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek*. Hiszen ha a nemzet az állampolgárok közössége, akkor abszurdum a nemzeti kisebbség terminus. Közép-Európa keleti felében viszont sokkal jelentősebb a nemzetfogalomban a nyelvi és kulturális összetartozás tényezője, tehát a közfelfogás gyakran azokat tekinti azonos nemzethez tartozónak, akik ugyanazt a nyelvet beszélik. Érdekes folyamatnak tekinthetjük, hogy az utóbbi időben egyre gyakrabban találkozhatunk a nemzetközi szervezetek dokumentumaiban a nemzeti kisebbség fogalmával, vagy abban a formában, hogy etnikai vagy nemzeti kisebbség, vagy pedig csak a nemzeti jelzővel. Sőt, elkezdődött a nemzeti kisebbség világos megkülönböztetésének a szándéka. Két újabb keletű megállapítást szeretnék idézni. A kisebbségi kérdések kitűnő nemzetközi jogász szakértője, az osztrák *Felix Ermacora* a következőképpen határozza meg a jelenséget:

a nemzeti kisebbség „... személyek olyan csoportja, amely, az etnikai kisebbségre jellemző tulajdonságokon túl, tudatosan akarja, hogy mint csoport olyan jogokkal bírjon, amelyek lehetővé teszik részvételét egy adott terület vagy az egész ország politikai döntéshozási folyamatában, anélkül, hogy az illető állam más etnikumaival egy sorba állítanák.” (*Der Minderheitenschutz im Rahmen der Vereinten Nationen. [A kisebbségvédelem az Egyesült Nemzetek keretében] Wien, 1988. 45. p.*). Tehát fontos megkülönböztető jegye szerinte ezeknek a közösségeknek a *politikai részvétel* igénye. A másik tényező az azonos nyelvet beszélő nemzet és határain túl élő kisebbség *összetartozásának* a szempontja, vagyis a nemzet eltérő, közép-európai értelmezése. Egy szlovén kisebbségkutató, *Sonja Novak-Lukanovic* így érvel: „A nemzeti kisebbségek pontatlan megnevezése gyakran olyan tendenciát rejt magában, hogy elválasszák a nemzeti kisebbséget attól a nemzettől, amelyhez tartozik, az a szándék, hogy a kisebbségi követeléseket és jogokat eleve a nyelvi és kulturális területre korlátozzák.” (*Regions d'Europe, 1991/3.*).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a nemzeti kisebbségeket általában erős identitás-tudat jellemzi, a kulturális értelemben vett, határokon átívelő nemzethez való tartozás tudata. Ugyanazt a történelmi és kulturális örökséget mondják magukénak, jelentős számú közösséget képeznek hazájukban, rendszerint nem túl nagy földrajzi távolságban „anyanemzetüktől”. Nyelvük nem valamilyen távoli dialektus, anyanyelvük köznyelvi változatát használják. Számos régióban és kistájon abszolút vagy relatív többségben élnek, társadalmuk szerkezete többé-kevésbé teljes. És ami magyarázza erős nemzeti identitásukat: többnyire részt vettek a múlt századi nemzetvé válás folyamatában. Nem egy közülük így került kisebbségi sorba, vagyis nemzet-részből lettek történelmi-politikai változások következtében nemzeti kisebbségek.

*

Jellegzetes közép-európai jelenségnek tarthatjuk a nemzeti kisebbségeket: történelmi tekintetben a soha be nem fejezett nemzetvé válási folyamat sajátos produktumai. A második világháborút követő évtizedekben úgy tetszett, ezt a kérdést is megoldja az idő és a kommunista rendszer. A térség mindegyik országában – nem kis mértékben a kitelepítések, lakosságcsereik következtében – jelentősen csökkent a nemzeti kisebbséghez tartozók relatív és abszolút száma. A történelem általános tendenciájának lehetett tartani – és a marxista ideológia szívesen rá is játszott erre a tényre – a nemzeti kisebbségek fokozatos eltűnését, felszívódását.

A hatvanas évek végén került ismét az érdeklődés középpontjába a szovjet befolyási övezetbe tartozó világban a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Részben az általános európai folyamatnak megfelelően, az „etnikai-regionális ébredéshez” hasonlóan. Részben viszont az új legitimációs forrást kereső bolsevik államhatalomnak ama gesztusában, amellyel újraértékelte a történelmet, és egyre nagyobb energiával építette a múlt nacionalista tartalmait a hivatalos ideológiába (Lengyelországtól kezdve Romániáig és Bulgáriáig). Újra kiderült, hogy a szocialista szövetségi államokban

„nemzetek élnek” – hogy egy szlovák író nevezetes esszéjére utaljunk –, tehát nem csak jugoszlávok és csehszlovákok vannak, hanem horvátok és szlovákok is. Az etnikai-nemzeti kérdések előtérbe kerülésével a “megoldott” nemzetiségi kérdéstről is nyilvánvalóvá vált, hogy vannak feszültségek és követelések is. Az automatikus, “történelmi” folyamatot maguk a kisebbségek nem tekintik szükségszerűnek.

*

A közép-európai térség nemzeti kisebbségeit a következőkben egy tipológiai vázlatban próbáljuk meg áttekinteni. Hozzátevé, hogy Közép-Európának mindenekelőtt a Németországtól keletre és Oroszországtól nyugatra fekvő területet tartjuk, itt voltak hasonlóak a nemzetté válás történeti dilemmái és itt hasonlóak mindmáig a nemzetfogalom dilemmái.

Három szempontot vettünk figyelembe e vázlat előkészítése során. Az első az illető népcsoport számossága, relatív és abszolút nagysága. A második szempont a nemzeti kisebbség térbeli elhelyezkedését jellemzi. A harmadik szempont pedig identitásuk jellege alapján csoportosítja a kisebbségeket.

Ami a nemzeti kisebbségek létszámát illeti, figyelembe vehető, mekkora népcsoportról van szó (abszolút szám), valamint az, hogy mekkora a relatív arányuk a szóban forgó országban. Így az abszolút létszám tekintetében elkülöníthetők azok a népcsoportok: amelyek fél milliónál több lelket számlálnak (például a romániai magyarok, a bulgáriai törökök, a koszovói albánok, a horvátországi szerbek, a szlovákiai magyarok); a 100–150 ezer főt kitevő nemzeti kisebbségek (a lengyelországi ukránok, a szerbiai magyarok, a magyarországi németek stb.); a 20–100 ezer lelket számláló kisebbségek (a cseh-szlovákiai lengyelek, ruténok-ukránok, a szerbiai horvátok, a magyarországi szlovákok, az ausztriai szlovénok stb.); szórvány kisebbségek, 20 ezer főnél kisebb népcsoportok (a lengyelországi litvánok, a magyarországi románok, a horvátországi olaszok stb.).

A relatív számot figyelembe véve három csoport különíthető el. Az elsőbe az illető ország 10%-át meghaladó arányú kisebbségi népcsoportok sorolhatók (például a szlovákiai magyarok, a horvátországi szerbek, a bulgáriai törökök). A második csoportban említhetők az államok 3–10%-át kitevő nemzeti kisebbségek (mint a romániai magyarok). A harmadik csoportba a népesség 3%-át el nem érő kisebbségek tartoznak (igen sok népcsoport).

A földrajzi elhelyezkedést tekintve elkülöníthetők a nemzeti kisebbségek a következő szempontból: kompakt területen élnek, vagy szórványban vannak-e kisebbségi régiók vagy kistaják, illetőleg multietnikus régiók, milyen távolságban vannak ún. anyanemzetüktől. Közép-Európában számos olyan földrajzi táj található, amely kifejezetten kisebbségi jellegű. A Szerbiához tartozó Koszovó lakosságának közel 90%-a albán nemzetiségű, tartományi önállósága idején széleskörű volt az albán nyelv használata a közigazgatásban, az oktatásban (a Pristinai Egyetemet beleértve), a szolgáltatásokban és a tömegtájékoztatóban. További tájak, ahol a kisebbség több-

ségben él: a dél-nyugat szlovákiai Csallóköz, Horvátországban az ún. Krajina (a volt történelmi határőrvidék), Erdélyben a Székelyföld.

Jellegzetes többnemzetiségű régiók, tájak: a romániai Bánság, Temesvár és környéke (a román mellett magyar, szerb, német lakossággal), Bosznia-Hercegovina (három népcsoporttal, a relatív többségben lévő muzulmán bosnyákok mellett számottevő szerb és horvát kisebbséggel), Erdély.

A közép-európai nemzeti kisebbségek egy része tipikus határmenti kisebbség, közéjük kell sorolni többek között a magyarországi szlovénokat, a szlovákiai magyarokat, a lengyelországi litvánokat, a romániai és jugoszláviai magyarok egy részét.

A következő kérdéskör a nemzeti kisebbségek identitásának a jellegére vonatkozik. Három magatartás típus látszik megkülönböztethetőnek. Az első típushoz azok a kisebbségek tartoznak, amelyeknek erős nemzeti tudatuk van, beleértve az anyanemzettel való szoros nyelvi-kulturális összetartozást. Ebbe a típusba sorolhatók például – kevés részük kivételével – a magyar nemzeti kisebbségek, továbbá a horvátországi szerbek, a koszovói és macedóniai albánok. Egy másik, ezt részben fedő típust jelent a nemzeti és vallási identitás szoros összefonódottságával jellemezhető tudat. A vallási identitás (ahol kisebbséget vagy nemzetet *par excellence* jellemző jeggyé válik) fontos tartalma a kisebbségi identitásnak a muzulmán bosnyákoknál (a hivatalosan elfogadott megjelölés szerint: muzulmán nemzetiség létezik Bosznia-Hercegovinában), a vajdasági horvátoknál, a bulgáriai törököknél, továbbá a magyarországi szerbeknél és románoknál. A harmadik típushoz tartoznak a bizonytalan, “lebegő” identitású kisebbségek, mint például a lengyelországi beloruszok, a romániai csángó-magyarok vagy a magyarországi szlovákok. Ennek az identitás-tudatnak, vagyis a tudat milyenségének az egyik oka ott is kereshető, hogy milyen körülmények között “született meg” az illető kisebbség. Úgy tetszik, hogy azok a kisebbségek, amelyek a nemzetté válás idején valamiképpen periférián voltak (ilyen népcsoport például a romániai magyar csángóké vagy a magyarországi szlovákoké), és történelmileg elég hosszú időt töltöttek kisebbségi körülmények között, inkább az etnikai-nyelvi tudat fejletlenebb szintjén maradtak, mint a magukat a modern nemzet részének tételező későbbi keletkezésű nemzeti kisebbségek (horvátországi szerbek vagy romániai és szlovákiai magyarok).

* * * *

Befejezésül: mit lehet mondani a nemzeti kisebbségek jövőjéről? Gondolom, vannak tények, amelyek alapján igen borúlátóan szemlélhetők megmaradásuk esélyei. De említhetők érvek egy pozitív kifejtlet mellett is. Alá kívánom húzni, hogy nem lehet a nemzeti kisebbségekről érvényes meghatározást készíteni, ha nem határoztuk meg valami módon magát a nemzetet. Közép-Európában a nemzeti kisebbségek kérdése szorosan kapcsolódik a nemzetek közötti viszonyhoz. A kisebbségek gyakran a nacionalizmusok – mind a két oldalról – céltáblái.

KISS GY. CSABA